

Disertacija apie Tautos Atgimimo laikų lietuviškų katekizmų religijos terminus

STASYS KEINYS

Lietuvių kalbos institutas

Visų trijų turinčių rašto paminklų baltų kalbų pirmosios spausdintos knygos yra katekizmai – prūsų išleistas 1545 m. ir lietuvių – 1547 m. (abudu evangelikų liuteronų) Karaliaučiuje, o latvių – 1585 m. (katalikų) Vilniuje. Pačiame to pat XVI amžiaus gale Vilniuje išėjo dar du lietuviški katekizmai – 1595 m. katalikų ir 1598 m. evangelikų reformatų.

Būdami labai brangūs ir svarbūs mūsų kalbos paminklai, senieji katekizmai jau trečias šimtmetis lietuvių ir apskritai baltų kalbų, taip pat senosios lietuvių literatūros tyrinėtojų vis neišleidžiami iš akių. Be kito ko, apie juos parašyta mokslo laipsniams gauti skirtų disertacijų, pavyzdžiui, 1929 m. daktaro disertaciją apie Martyno Mažvydo 1547 m. katekizmo kalbą paskelbė norvegų kalbininkas Christianas Šveigardas Stangas (1900–1977), šešto dešimtmečio pradžioje mokslų kandidato (dabar būtų – mokslų daktaro) disertaciją apie Merkelio Petkevičiaus 1598 m. katekizmo leksiką apgynė Jonas Kruopas (1908–1975). Mikalojaus Daukšos 1595 m.

katekizmo kalbai, ypač leksikai, ne vieną puslapį savo monografijos apie šį raštijos darbininką (*Mikalojus Daukša*, 1963 m.; jos pamatu 1966 m. apginta mokslų daktaro, dabartinais terminais – habilituoto mokslų daktaro, disertacija) paskyrė Jurgis Lebedys (1913–1970). Tačiau vėlesnių amžių katekizmų kalbai didesnio dėmesio iki šiol nerodyta. Tai, be kitų dalykų, galėjo lemti apskritai suprastėjusi, stipriai aplinkybių ir paprastai lenkiškų originalų paveikta tikybos raštų kalba, prisidėjusi prie lietuvių kalbos, ypač jos žodyno ir sintaksės, lenkinimo. Tad svarbiausias XIX amžiaus gale išsiplėtusio Tautos Atgimimo sąjūdžio kalbos baro žygis buvo dabartinės bendrinės kalbos kūrimas ir ugdymas jos savitumo, gyvumo, t. y. lietuviškumo, pamatu. Šio laikotarpio pradžios (1880–1901 metų) kalbos norminimo veiklai skirta 1952 m. apginta Jono Palionio mokslų kandidato disertacija.

Kalbamu atžvilgiu Lietuvių kalbos instituto Terminologijos centre Aušros Rimkutės parašyta ir 2012 metų gegužės 18 dieną tame institute apginta humanitarinių mokslų daktaro disertacija *1883–1916 metų katekizmų religijos terminai* (darbo vadovas dr. Jonas Klimavičius) yra lietuviškų Vakarų krikščionybės katekizmų (disertacijos antraštė platesnė) leksikos svarbios dalies tyrinėjimų tąsa ir tuo pat metu perėjimas prie nuodugnesnio naujųjų laikų tikybos kalbos tyrimo. Plačiau žiūrint, ši disertacija įsiliejo į naujojo Tautos Atgimimo, prasidėjusio, kaip įprasta teigti, su *Aušra* (1883 m.) ir atvedusio į tėvynės valstybingumo atkūrimą 1918 metais, taip pat kartu nuo šio Atgimimo neatskirtino spartaus dabartinės bendrinės mūsų kalbos kilimo studijų srautą.

Disertacijos autorė iš bibliografijos šaltinių nustatė, kad tiriamu laiko tarpu, t. y. per 34 (ne 33, žr. p. 41) XIX amžiaus galo ir XX amžiaus pradžios metus, buvo išleisti 99 lietuviški katekizmai – 87 katalikams, 9 liuteronams ir 3 reformatams (p. 13, 41). Medžiaga rinkta iš 65 katekizmų ir penkių papildomų šaltinių (p. 41 visi 70 pateikti kaip katekizmai), kiti (29) esą nauji nekeisti ar menkai keisti kartotiniai leidimai. Iš viso su variantais ir pasikartojimais iš skirtingų katekizmų surinkta 20 900, o, atmetus keleto išnašoje pasakytų grafikos atvejų (dėl didžiųjų ir mažųjų raidžių, balsių *é* ir *ē*, priebalsių *v* ir *w*, *l* ir *ł*, *š* ir *sz* bei *č* ir *cz* vartojimo) variantus, liko apie 11 000 terminų (p. 14–15). Terminų varijavimas darbe netiriamas (tai pasakyta p. 15 išnašoje), tačiau kaip nagrinėjamų dalykų pavyzdžiai įvairiausi, taip pat ir minėtų grafikos atvejų, variantai pateikiami gausiai. Ateityje, tęsiant šį tyrinėjimą, termino ir termino variantų dalykus reikėtų skirti ir tirti.

Disertaciją sudaro smulkus turinys ir pratarmė (p. 3–11), įvadas (p. 12–18) bei kaip ir dvi dalys – *Religijos terminijos raidos apžvalga: nuo XVI amžiaus iki XX amžiaus II dešimtmečio* (p. 19–57) ir *1883–1916 metų katekizmų religijos terminija* (p. 58–194), taip pat išvados (p. 195–202), šaltinių (p. 203–210) ir literatūros (p. 211–221) sąrašai ir priedas *Aiškinamasis 1883–1916 metų katekizmų religijos terminų žodynelis* (p. 222–271). Disertacijos dydį nemaža dalimi lėmė tai, kad negailėta kiekvienam plano skirsniiui skirsneliui pateikti pavyzdžių ir kad pridėtas žodynelis. Bet ir viena, ir kita yra gerai ir naudinga, kadangi padeda skaitytojui susidaryti visai neblogą ir tikrą populiarišios Tautos Atgimimo laikų tikintiesiems skirtos ir jų kalbą veikusios tikybos terminų dalies vaizdą.

Striukame disertacijos įvade surašyti įprastai tokiems darbams dalykai – temos ir darbo objekto pagrindimas, darbo aktualumas ir naujumas, šaltinių atranka, tikslas ir uždaviniai, taikyti metodai, darbo sandara, gina-mieji teiginiai, darbo pamatu paskelbti straipsniai (septyni) bei moksliniai pranešimai (keturi, skaityti Lietuvoje, Latvijoje ir Vengrijoje).

Iš įvado matyti, kad disertacijoje norėta (tikslas, p. 15) sistemiškai pateikti sulasytų terminų reikšmę (suskirsčius reikšmės skyriais skyreliais, poskyriais ir poskyrėliais), kilmę (visų pirma lietuviškų ir skolintinių grupėmis, kurios toliau suskirstytos į grupėles, grupelaites ir grupelaitytes) ir sinonimiją, nustatyti terminų lietuvinimo ir norminimo apraiškas bei mastą. Sumanytų tikslų nuosekliai siekiama labai smulkiu kiekvienai reikšmės padalai priskirtų terminų skirstymu ir aptarimu. Pats darbas yra aprašomasis.

Tikybos terminologijos (ne vien pačių terminų visumos) raidos nuo XVI amžiaus iki antro XX amžiaus dešimtmečio vidurio apžvalgos pradžioje glaustai paminėti kai kurie rašomosios kalbos būklės ir raidos iki 1883 metų dalykai daugiausia pagal profesoriaus Zigmo Zinkevičiaus ir iš dalies profesoriaus Jono Palonio bei kitų darbus. Kur kas platesnė, paremta ir pirminiais šaltiniais, yra disertacijoje tiriamo meto (1883–1916 metų) tikybos kalbos ir terminų vartojimo, kūrimo bei tvarkymo pateikta. Čia apžvelgti ano meto periodikos rašiniai dėl tikybos kalbos ir terminų, 1909 metais suburtos Poterių komisijos veikla, suminėti kunigų Juozo Laukaičio (1873–1952), Kazimiero Paltaroko (1875–1958), kalbininko Jono Jablonskio (1860–1930) ir kitų darbai ir nuopelnai tikybos kalbos atnaujinimo bare, jos suderinimo su tuomet sparčiai kūrta ir diegta į vartoseną dabartine rāšomąja (bendrine) kalba rūpesčiai, pagaliau atskirai aptartai per

tiriamą šimto metų trečdalį išleisti katalikų, liuteronų ir reformatų (kalvinų) katekizmai. Dalies gale paaiškintas religijos termino supratimas. Daugiausia, be paties termino, čia rašoma apie paprastųjų žodžių terminologizaciją (darbe ji vadinama kitų išgalvota *terminizacijos* skirtybe); beje, jos aiškinime yra suplaktas Kazimiero Gaivenio *Lietuvių terminologijos: teorijos ir tvarkybos metmenų* (remiamasi tos knygos p. 18) terminologizacijos ir transterminologizacijos supratimas. Pridurtina, kad, be *termino* ir *terminologizacijos*, būtų nebuvę pro šalį paaiškinti ir kai kuriuos kitus darbe kiek savičiau vartojamus terminus, pavyzdžiui, *nomenklatūrinis pavadinimas*, *hibridas*, *sinonimas*, *variantas* ir kt. O kadangi aiškinama ne istoriškai, bet dabartiškai, tą dabartinį ar tik šiam darbui reikalingą supratimą, regis, labiau būtų tikę pateikti disertacijos įvade.

Bemaž tris ketvirtadalius pagrindinio disertacijos teksto sudaro iš esmės paties darbo antraštę turinti dalis *1883–1916 metų katekizmų religijos terminija*. Joje pasirinktais atžvilgiais terminai tiriami dviejuose – *Religijos terminų semantika ir kilmė* (p. 58–178) ir *1883–1916 metų katekizmų religijos terminų sinonimija* (p. 178–194). Reikšmė ir kilmė nagrinėjama smulkiai, o sinonimai – rupiau.

Skyriuje *Religijos terminų semantika ir kilmė* pagrindinis yra terminų skirstymas kilmės atžvilgiu, t. y. pirmiausia tiriami didžiausią grupę (bemaž pusę visų terminų, p. 61) sudarantys grynai lietuviški terminai, po to – nelietuviški terminai (bemaž penktadalis visų terminų, žr. p. 122), apraše suskirstyti į tarptautinius terminus, tikruosius skolinius, svetimybes (taip vadinami dabartinei bendrinei kalbai neteikiami skoliniai), vertinius su reikšmės skoliniais, ir pagaliau – hibridiniai terminai (jų esą 33 % visų tiriamų terminų, žr. p. 169, iš jų vienažodžiai, t. y. tikri, hibridai tesudarą 8 %, o kiti 92 % – skirtingos kilmės dėmenis turintys sudėtiniai terminai, žr. p. 174). Taip (kilmės atžvilgiu) išskirtos terminų grupės viduje skirstomos pagal kilmės ar tarpininkių vaidmenį atlikusias kalbas ar didesnius jų junginius (galvoje turima dalis slavybių, t. y. šiuo atveju tie žodžiai, kuriuos keblu susieti su kuria atskira slavų kalba). Šiame skyriuje yra susipynę du su skoliniais susiję kilmės dalykai – 1) žodžio etimologija (ši ne visais atvejais imama iki pirminio šaltinio) ir 2) žodžio skolinimosi šaltinis. Toms grupėms priskiriant surinktus terminus, remiamasi lietuviškais tarptautinių žodžių žodynais ir lietuvių (Ernesto Frenkelio ir Vaitiekaus Smočinskio), lenkų (Aleks-

sandro Briuknerio), rusų (Makso Fasmerio) etimologijos ir kitais žodynais. Pagaliau tų grupių terminai pateikiami ir apibūdinami suskirstyti pagal dalykinę (religijos) reikšmę.

Reikšmės atžvilgiu, remiantis *Katalikų Bažnyčios katekizmo* (Vilnius, 1997) sandara (tai pasakyta p. 59), tiriami terminai visų pirma yra padalyti į dvi – 1) tikėjimo išpažinimo ir 2) tikėjimo gyvenimo – dalis, iš kurių savo rėžtu išskirti išeilui šeši ir devyni skyreliai (p. 58). Tikėjimo išpažinimo dalyje skiriami tokie skyreliai: 1) pagrindinės krikščionių tikėjimo tiesos, 2) religijos veikėjų pavadinimai, 3) antgamtinių būtybių pavadinimai, 4) religinių knygų, tekstų ir kitų dokumentų pavadinimai, 5) tikėjimo simbolių pavadinimai ir 6) sakramentų pavadinimai, o tikėjimo gyvenimo dalyje – 1) dorybių pavadinimai, 2) nuodėmių ir ydų pavadinimai, 3) religinių apeigų pavadinimai, 4) maldų pavadinimai, 5) liturginių reikmenų pavadinimai, 6) religinių švenčių, švenčiamų dienų ir kitų religijai reikšmingų laiko sąvokų pavadinimai, 7) bažnytinių drabužių ir jų dalių pavadinimai, 8) religinių vietų pavadinimai ir 9) Bažnyčios administracijos, administracinio suskirstymo pavadinimai. Tie skyreliai yra smulkiausias aprašomųjų disertacijos dalių plano padalos, ir visame darbe jie pateikiami ta pačia tvarka.

Iš to skirstymo ir pagal jį sudėliotų terminų aprašymo galima suprasti, kad kai kurie terminai dabartinėje tikybos kalboje galbūt turi siauresnių, apibrėžtesnių, suskaidytų, reikšmių, negu paprastoje kalboje įprasta suvokti (kaip vieną reikšmę), ir, matyt, dėl to kai kurių sąvokų įvardijimai patenka ne į vieną skyrelį ar net abidvi dalis. Tarkim, tikėjimo išpažinimo dalyje skiriami religijos veikėjų pavadinimai (žodis *veikėjas* čia vartojamas ne žodžių daryboje įprasta reikšme), pvz.: (tam tikromis kuopelėmis išskaidyti) *Dangiškasis Tėvas, Dievo Sūnus* ir *pirmasis žmogus, pranašas, kunigas, pamokslininkas, vienuolis, -ė, tikintysis, stabmeldys, nusidėjėlis*, net *numirėlis, girtuoklis, melagis* ir kt., ir atskirai antgamtinių būtybių pavadinimai, pvz.: *svetimas Dievas, angelas, dvasia, siela, šėtonas, velnias* ir, kita vertus, *Dievas, Viešpats, Dievas Tėvas, Dievas Sūnus, Dievas Dvasia* ir kt. Be to, *Dievas, Viešpats, Viešpats Dievas, Dievas Tėvas, Dievas Sūnus, Dievas Dvasia* ir kiti su šiomis sąvokomis susiję įvardijimai aptariami dar ir pagrindinių krikščionių tikėjimo tiesų skyrelyje. Bet ar tikrai kiekvienas, atskirai paimtas, minėtas Dievo įvardijimas tikybos kalboje laikytinas nevienareikšmiu? Semantikos mokslo atžvilgiu kaip ir netikslu būtų atskirti maldų pavadinimus (tikėjimo gyvenimo dalyje; beje, į tą skyrelį pateko

ir *pamokslas*) nuo religinių knygų, tekstų ir kitų dokumentų pavadinimų (tikėjimo išpažinimo dalyje). Tokie ir kitokie svarstyteni, tikriausiai ir pačiai darbo autorei abejonių kėlę ar net rūpesčių darę klasifikacijos ir atskirų terminų priskyrimo kuriam reikšmės skyreliui dalykai nėra jokia naujiena mokslo darbu užsiimantiems žmonėms, juo labiau, kad dalyko ir kalbos atžvilgiu atliekamų reikšmės skirstymų gaviniai gali net smarkiai skirtis.

Religija apima visą tiek dvasinį, tiek medžiaginį žmonių gyvenimą nuo krikšto iki laidotuvių ir dar tolesnių atminū. Todėl nenuostabu, kad didelė ar gal net didžioji žodyno dalis patenka į religijos kalbos apyvartą. Tačiau taip pat akivaizdu, kad ne visi religijos (tikybos) tekstuose vartojami žodžiai yra tos srities terminai ir, kita vertus, nemažai paprastųjų žodžių ar ir kitų sričių terminų įeina į sudėtinių tiriamos srities terminų sudėtį. Pavyzdžiui, atskirai paimtus žodžius *raštas*, *savaitė*, *šeštadienis* ar *vakarienė* kažin ar kas laikytų tikybos terminais, bet jie įeina į tikrų terminų *Šventasis Raštas*, *Didžioji savaitė*, *Didysis šeštadienis* ir *Paskutinė vakarienė* sudėtį. Be to, aiškioje tekstų aplinkoje tokie daiktavardžiai gali būti pavartojami kaip atitinkamų sudėtinių terminų atstovai (pakaitalai). Tačiau ar tiktų dėl tokių pavartojimų manyti ir juos pačius esant tos srities terminais? Tai rodo, kad disertacijos autorei teko apsispręsti dėl ne vieno teorijos dalyko, taip pat ir dėl čia užsimintų religijos termino ir žodžio santykių bei ribos tarp jų. Beje, reikia ją pagirti, kad yra mąsli, įsigilinuosi į tiriamos srities terminologiją, keblesnius atvejus stengiantis išsiaiškinti ir paaiškinti tyrėja. Kita vertus, būtų keista, kad dėl atskirų terminų ar žodžių niekam nekiltų nė mažiausios abejonės. Be to, disertacijoje specialiau netirtė religijos nulemti jos terminų ryšiai su filosofijos, etikos, psichologijos, meno ir daugelio kitų sričių terminais, pagaliau religijos ir krikščionybės, krikščionybės ir katalikybės, katalikybės ir liuteronybės bei kalvinybės terminologijų santykiai. Tačiau, matyt, tai jau yra už disertacijos tikslų ir uždavinių ribos esantys dalykai.

Nedideliame *1883–1916 metų katekizmų religijos terminų sinonimijos* skyriuje sinonimai yra aprašyti panašiu planu kaip ir prieš tai semantika bei kilmė. Ir čia terminai visų pirma suskirstyti į grynai lietuviškas, svetimos kilmės ir kilmės atžvilgiu mišrias eilutes. Tačiau antros skirstymo pakopos pamatu imtą sinonimų eilutes sudarančių terminų sandara – žiūrėta, ar tas eilutes sudaro tik vienažodžiai, ar tik sudėtiniai, ar kartu vienažodžiai ir sudėtiniai terminai. Trečią, smulčiausią, sinonimų eilučių išdėstymo pakopą ir čia sudaro anksčiau aptartieji reikšmės skyreliai.

Šiame skyriuje tiriami tik pačiuose katekizmuose kaip sinonimai įdėti terminai. Disertacijos duomenimis, greta kits kito pateiktų sinonimų tiriamuose katekizmuose yra apie 7 % visų surinktų terminų, iš viso jie sudaro 1420 eilučių (p. 179). Daugiausia (82 %) esama iš nevienodos kilmės (grynai lietuviškų ir skolintų žodžių ar hibridų) sudarytų sinonimų eilučių, pvz.: *atlaidai* ir *atpuskai*, *globėjas* ir *patronas*, *įščios* ir *živatas*, *paskučiausias sudas* ir *paskučiausias teismas*, *piktžodžiavimas* ir *bliuznijimas*, *viera* ir *tikėjimas* ir kt. Be to, nemažai lietuviškų terminų iš skirtingų katekizmų eilutėse įvairuoja, pvz.: *cnata* ir *dora/dorybė*, *čystata* ir *grynumas/grynybė/nekaltybė/skaistybė*, *pakūta* ir *apgaila/atgaila* ir kt. Tokie dalykai rodo katekizmų rengėjų ir vertėjų tinkamo lietuviško žodžio paieškas, bet, kita vertus, bent ne vienu atveju šalia skolinio gali būti prirašytas lietuviškas žodis ar atvirkščiai dėl aiškumo – palikti ar priminti iš anksčiau įsigalėję ir dėl nuolatinės vartosenos įprasti pasidarę bažnyčios kalbos skoliniai. Disertacijoje teigiama, kad dažniausiai pirmas dėtas lietuviškas terminas, nors tie minimi 52 % atvejų (p. 193) greičiau rodo dažnio pusiausvyrą. Mokslui būtų labai naudinga patyrinti ankstesnio meto katekizmų terminus, taip pat detaliau parodyti jų kaitą tiriamuoju laiko tarpu tam, kad būtų nustatyta, kokio masto lūžis lietuviškumo kryptimi brendo XIX amžiaus gale ir vyko XX amžiaus pradžioje. Jaunoji kalbininkė mokslų daktarė tokiam darbui šiuo tarpu geriau negu kas kitas yra pasirengusi.

Disertacijos gale įdėtame aiškinamajame tirtų katekizmų tikybos terminų žodynyje yra bemaž 190 straipsnių, kuriuose su tuose straipsniuose pateiktais rūšiniais terminais susidarys apie pustrėčio šimto anuomet ne tik katekizmuose vartotų tikybos terminų (tam tikra jų dalis ir dabar tebevartojama). Terminų aiškinimai (matyt, su visomis aptiktomis skirtybėmis) imti iš pačių katekizmų ir pateikti su šaltinių nuorodomis. Tad tas žodynelis ne tik papildo tyrinėjamojoje dalyje pateiktą vaizdą, bet kartu galėtų būti ir paskata autorei kitais atžvilgiais tirti sukauptą terminyną.

Literatūros sąrašė paminėta per pustrėčio šimto religijos, kalbotyros, filosofijos, literatūros mokslo, knygotyros ir bibliografijos darbų, paskelbtų nuo 1892 metų iki šių dienų.

Disertacija rodo, kad Aušra Rimkutė prasmingai ir su nauda kalbos mokslui, religijos kalbai ir tautos praeities būties pažinimui praleido devynetą darbo metų. Tautos Atgimimo laikų katekizmų terminų studijos ir tyrimas jos buvo pradėtas Vilniaus pedagoginiame universitete, ėmus

rašyti magistro darbą apie to pat meto lietuviškų katalikų katekizmų terminus, ir vaisingai pratęstas Lietuvių kalbos institute dirbant jaunesniąja mokslo darbuotoja bei po keleto metų jo daktarantūroje. Per tą savo gyvenimo dešimtmetį ji nuo daug žadančios išaugo iki nemažai nuveikusios tikybos kalbos tyrėjos. Disertacijoje ir mokslo straipsniuose bei kituose skelbiniuose pateiktas gana išsamus ir patikimas tirtais atžvilgiais lietuviškuose Vakarų krikščionybės katekizmuose vartojamų terminų vaizdas, praėjus apie pusketvirto šimto metų nuo M. Mažvydo ir pusšimtį mažiau nuo jau kitos kartos M. Daukšos ir M. Petkevičiaus laikų. Palaimingai sutapo, kad darbo autorė, ypač žemaitaitė iš vidurio Žemaičių žemės, nuo Telšių, savo disertaciją apgynė Žemaičių krikšto pradžios šešiasimtmečio išvakarėse. Labai reikėtų, kad šio darbo pagrindu būtų parengta ir išleista knyga. Taip pat būtų svarbu, kad, įgijusi patirties, teoriškai ir praktiškai tikybos kalbai tirti pasirengusi mokslų daktarė tęstų sukauptos ir naujos medžiagos tyrinėjimą, pavyzdžiui, terminų sandaros, darybos, varijavimo, paplitimo ir kitais atžvilgiais. Be to, kadangi, matyt, dėl bažnytinio pavaldumo Lenkijos katalikų bažnyčiai gera dalis lietuviškų katalikų katekizmų yra lenkiškų katekizmų vertimai ar sekimai, o, kita vertus, bent dalis protestantų katekizmų tokiais saitais yra susijusi su vokiškais originalais (būta pavienių vertimų ir iš kitų kalbų), labai reikia gretinamųjų katekizmų terminų ir apskritai tikybos kalbos tyrinėjimų.

Daug dar būtų galima priminti tirtinų dalykų, bet svarbiausia, kad darbai nesustotų, kad ir toliau būtų dirbama, kaip sakydavo pirmos XIX amžiaus pusės žemaičiai patriotai, Žemaičių ir Lietuvos naudai ir garbei.

Gauta 2012-11-21

Stasys Keinys
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius
E. paštas terminologai@lki.lt